

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Мария Йовчева

по конкурса за заемане на академична длъжност ‘професор’
професионално направление 2.1. Филология
(Стара българска литература – писмена култура на славяните и Византия)
обявен за нуждите на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“,
СУ „Св. Климент Охридски“ (ДВ, бр. 21/18.03.2016)
с кандидат доц. дфн Вася Николова Велинова

Цялостната научна продукция на Вася Велинова впечатлява със своя обем и широкия обхват на засегнатите теми. За рецензиране за конкурса са представени 33 публикации: монография, опис (в съавторство), глава от студия, а също 28 научни и две научно-популярни статии, голяма част от които са излезли в авторитетни поредици и сборници в областта на медиевистиката. Велинова е участвала в многобройни международни и национални конференции, трудовете ѝ са цитирани многократно у нас и чужбина, а немалка е и нейната съставителска и редакторска работа. В рамките на конкурса трябва да изтъкна и дългогодишната преподавателска дейност на Велинова в бакалавърски и магистърски програми. Нейните изследователски интереси обхващат следните преплитачи се тематични кръгове: история на славянската ръкописна книга; славяно-византийски културни връзки (писмени традиции, литературен обмен); старобългарска и сръбска литература; исторически съчинения; агиология.

Значителен иновативен аспект от научните занимания на Велинова формират *въвеждането, описването и изследването на първични източници*: ръкописи, преписи на творби, редки печатни книги. Средоточие на работата в тази насока е изготвеният (в съавторство с Н. Вутова) опис на сбирката на Националния исторически музей. В него са включени 41 ръкописа и фрагмента от различен произход (български, сръбски, руски, църковнославянски), създадени в хронологичен отрязък от седем века (XIII–XIX в.), които застъпват репертоара на средновековната и възрожденската ни литература в неговото функционално и тематично разнообразие. В раздела за печатните издания влизат 349 единици. Обхванатите кодекси спадат към различен тип, затова тяхното описание изисква широки и едновременно с това специализирани познания върху средновековните книги. Структурирана според съвременните критерии за каталогизация, отделната статия съдържа достатъчно информация за физическите характеристики, кодикологичното оформяне, палеографията, украсата, езика и правописа, бележките и приписките. Добре обмислени са принципите за разкриване на състава, където описаната текстова единица зависи от типа на книгата. Към всяка статия е добавена избрана библиография. Приложени са три вида показалци (лични имена, географски и предметен), които отразяват съдържанието на описа в систематизиран вид и дават възможност за специализирани справки. Включен е богат илюстративен материал, а в типографско отношение самото издание е изготвено много качествено.

Безспорно всеки опис на славянски писмени паметници е събитие с голям отзвук в славистичната медиевистика, но значимостта на рецензираното издание нараства и поради това, че разкрива слабо позната сбирка, попълвана активно и през последните десетилетия, която илюстрира по своеобразен начин двата най-дълги периода от историята на българската литература. Изнесена е информация за редица нови важни извори: Изборен апостол (НИМ 6) от XIV в., фрагмент от Цветен триод

(НИМ 9) от нач. на XIV в., фрагмент от аскетически сборник със слова на Григорий Синаит и други монашески текстове (НИМ 22) от XIV в., сборник с исторически, катехитични и екзегетически съчинения (НИМ 25) от XIV в. Несъмнено един от най-ценните „преоткрити“ чрез описа средновековни кодекси е сръбският триоден и минеен панигирик от средата на XIV в. (НИМ 24), на който заслужено е посветена и отделна статия на авторките. Ръкописът пази почти изцяло архаическото ядро от хомилиарни и агиографски текстове, навлезли в много ранен етап в старобългарската литература, и се сближава с прословутите Клоцов и Михановичев хомилиар, Ягичев Златоуст, Супрасълски сборник и др. Затова постатийното описание на съдържанието му е обогатено с бележки за отделни творби, идентификация на версията им и препратки към паралели в най-забележителните сборници от този тип. Голямата стойност на този свидетел се потвърждава от редица изследвания след неговото оповестяване, където е използван като извор за текстовата история на някои преведени много рано слова. Друга голяма група източници в описа обособяват паметниците на възрожденската ни литература. Справочникът дава информация и за наличието на редки старопечатни издания, като сред тях са екземпляри на Часослова на Яков Крайков (1566 г.), Празничния миней на Божидар Вукович (1538 г.), третото издание на *Описание на Божия град Йерусалим* (1748 г.) на Хр. Жефарович.

В същото изследователско поле се вмести и статиите, изготвени от Велинова при предварителната работа по описа, които дават общ поглед върху сбирката на НИМ, ситуират я в културно-исторически план и се спират детайлно на отделни важни нейни представители: Панигирика и Изборния апостол, а също и на група късни псалтири от XVII в. (№ 15, 24). Вниманието е фокусирано и върху сборник НИМ 25, към който след палеографски и езиков анализ Велинова добавя фрагмент под сигнатура М.П-2 от Държавния архив на Република Македония, възстановява оригиналния обем на кодекса и характеризира текстологически поместената в него Палея. По утвърдения каталожен модел са представени и три двуезични възрожденски ръкописа от Националния литературен музей с прецизиране на досегашните данни за тях (№ 12). Велинова осъвременява информацията за сбирката на ЦСВП с данни за около 20 непознати единици (кодекси и фрагменти), постъпили след излизането на каталога през 2000 г. (№ 7). Допълнение към нейните приноси прибавя и идентификацията на откъслека от слова на авва Доротей от XIV в. като част от общ кодекс с D. Slav. 16 и № 633 от Музея в Твер (№ 11).

Друг подход към средновековния кодекс – като единство на образ и слово, което се реализира в различни типове връзки между орнаментацията на буквата и съдържанието на текста, е предложен в проучването на някои необичайно украсени инициали (№ 1, 28). Разискват се въвеждащи букви от типа „благославяща десница“ с оцветени в червено нокти (съавт. А. Джурова; Велинова изнася текстовия материал). Комплексният художествен, текстуален и функционален анализ на фрагменти от различни базови богослужбни книги (апостоли, евангелия, псалтири) уточнява ролята на този елемент да визуализира богословското съдържание и да отправя към свещеното предание, свързано с литургичното действие. В украсата на някои инициали Велинова открива и особена интерпретация на представата за градивната сила на буквите, възплътена в богословски идеи за сътворението на света. Авторката подбира илюстративни откъси от *Историческата палея* и съчинения на Епифаний Кипърски и Теодорит Кирски, които трактуват буквите като първични елементи на божественото мироздание и им придават мистичната сила на инструменти на Сътворението. Тя проследява корените на подобни виждания до различни старозаветни апокрифи и еврейски кабалистични текстове, които проникват на

българска почва в християнизиран и фрагментарен вариант от Византия. Според Велинова ръкописите с орнаментирани инициали, отразяващи тази идея, са създадени в консервативните среди на монашеството, което съхранява подобни древни елементи от Свещеното предание.

С обобщаващ характер и теоретично осветляване на проблемите на *писмените традиции* на Балканите са публикациите на Велинова, посветени на палимпсестите (№ 6), славянското книгопечатане (№ 23) и двете славянски азбуки (№ 21). В първата след класифициране на типовете в славянската книжнина се разискват причините за ограничения географски ареал на двуезичните палимпсести. Втората обсъжда особеностите на българския поствизантийски и възрожденски книжовен процес, специфичното взаимодействие между печатната и ръкописната практика до XIX в., когато все още важат механизмите на средновековното битуване на писаното слово. В общ културно-исторически контекст са изяснени факторите за късната поява на печатници на територията на България, посочени са различни примери на влияние на печатни текстове върху ръкописни, преразгледана е позицията на дамаскините в системата на литературните макрожанрове, тъй като техните функции се разширяват и с литургическо приложение.

Особен интерес поражда студията върху славянските азбуки, в която Велинова актуализира тази интензивно разработвана проблематика, внася диахронен поглед към постоянния диалог с византийската практика и несекващото влияние на гръцкото писмо върху кирилското през средните векове. Като отчита произхода и заложената идеология на двете старобългарски писмени системи, авторката преоценява на базата на разнородни факти редица възгледи и обосновава една дълго просъществувала ситуация на диграфия, чак до разгрома на Първото българско царство, в двете главни книжовни средища на X в. Надделяването на кирилицата е мотивирано чрез генетичната ѝ връзка с гръцкия унциал и вековната епиграфска и книжовна употреба на този тип писмо. Нейното развитие е разгледано през призмата на взаимодействието между две тенденции: консервативна и иновационна, доколкото, макар и да остава унциално писмо през цялото Средновековие, тя се влияе от гръцкия минускул с различна степен през различните епохи и се приспособява визуално към него. Велинова проследява процеса на адаптиране до Възраждането, когато в съвършено друга културна среда графиката на гръцките ръкописи въздейства върху оформянето на кирилския скоропис. Бих изтъкнала специално, че авторката засяга един слабо проучен въпрос – за облика на съвременния български курсив, който показва структурните белези именно на гръцките почерци от Късното средновековие.

Темата за магическата сила на писменото и устното слово е развита в общ план и спрямо конкретни текстове в публикациите върху амулетите (студия; № 9, 27). След обзор на същността, ролята и произхода на амулета се изтъкват специфичните особености на текстовете в християнската традиция, разграничават се каноничните от апокрифните елементи в тях. Велинова въвежда нови два източника от колекцията на проф. Иван Дуйчев, но се фокусира върху първия, под формата на свитък. Описва физическите характеристики на паметника, анализира езика и публикува текста на приписката. За първи път е разкрито пълното съдържание на свитъка, с идентификация на компонентите му и издирени паралели от различни по произход и характер извори. Разгадани са също така и магическите чертежи и кръгове в края, разгърнати са абривиатурите в магическите кръгове. Текстовете се публикуват в превод с подробен коментар. Специално внимание Велинова отделя на молитвите на св. Сисиний, които изразяват общ за културата на балканските народи странстващ мотив за светеца като победител на злите сили, причиняващи смърт на

новородени, родилки и бременни жени. Като изхожда от хибридният характер на текста, Велинова прецизира съобразно стиловия модус жанровото му определение като наратив. Датира проникването на тези апотропейни текстове в старобългарската епоха и разглежда писменото им битуйване в периода XIII–XIX в.

Разработките на Велинова в тези два тематични кръга носят откривателски принос с въведените нови данни за средновековни кодекси или преписи на текстове и обогатяват научните представи за историята на славянската ръкописна книга. Те също очертават континуитета на българската ръкописна и книжовна традиция от средните векове и ранния възрожденски период и осветляват нейните особености във възлови преходни етапи от развитието ѝ.

Една постоянна доминанта в научните дирения на Велинова е **концептуалното осмисляне** на жанровата система на средновековната ни литература и на адаптацията на византийските културни парадигми в старобългарска среда. Процесите са изследвани както в синхронен, така и в исторически план до късните векове, когато проявите на средновековната нормативност се изместват постепенно от естетическата и етическата платформа на новата литература. С програмно значение е съавторската публикация на Велинова (№ 14), където след преглед на типовете превеждани книги, основните произведения и техният стил е изведена идеята за редуциране и опростяване на византийския модел, при което напълно се игнорира светската литература и липсват цели литературни жанрове, а се заемат чисто утилитарната книжнина за църковния ритуал и по-широк кръг текстове, предназначени да изграждат основните парадигми на християнското мислене, богословски идеи и културни стереотипи. Концепцията за усвоената от православните славяни прагматична версия на християнската литература се илюстрира не само с отсъствието на цели жанрове, но и с преструктурирането на жанровата система чрез функционално преразпределяне. Потвърждение за втората тенденция дават етюдите на Велинова върху екфразиса в средновековните балкански славянски литератури (монографията, № 22, 25), които внасят и разглеждат теоретично нов проблем за българската медиевистика. Оскъдните изяви на този византийски жанр са обяснени с липсата на зрялост на литературната система и недостатъчното равнище на просветеност на книжовниците. Дори когато е засвидетелстван в периода на по-висока християнска образованост през XIV в., той не се реализира самостоятелно, а е ограничен до стилови модуси в оригинални исторически, житийни или панигирични произведения, подчинен на цялостната образна система на съответната творба. В преводни исторически съчинения ролята му също е трансформирана чрез пълното приспособяване на текста и преправянето му съобразно българската гледна точка.

Сведена до друго равнище: механизмите на текстопораждането, проблематиката е разисквана върху старобългарски творби (слова на св. Климент, *За буквите*, *Проглас към евангелието*), които са възлови, за да се осветли формирането на базовите форми на християнската култура в България. В тези публикации отзвучава нестихващият интерес на Велинова към значението на риториката не само като образец за старобългарската ораторска проза, но и към риторическите техники като основен инструментариум за анализ на текстове и за определяне на спецификата на жанровите форми. Тя избира използването на библейския текст в много ранни оригинални произведения за маркерен проблем, чието проучване позволява да бъдат изяснени начините на възприемане и употреба на Свещеното писание в средновековната ни литература, от една страна, а от друга, да се реконструира смисълът на творбата. След анализ на екзегетичните компоненти с мистагогичен характер в поученията на св. Климент (№ 2), авторката обособява два типа в зависимост от християнската

образованост и нуждите на аудиторията (миряни или монаси). Според нея функцията им е да въвеждат и утвърждават базовите символи и догмати, основани най-вече на предвещателната роля на евангелския текст. На старозаветните лица и събития в *За буквите* на Черноризец Храбър и поучения на Климент Охридски е посветена друга статия (№ 3). Разпознати са библейските първообразци за редица препратки и символи и е изтъкната водещата дидактична цел на тези компоненти, съобразена с адресата на проповедите на св. Климент. Велинова продължава темата за прообразователната и символната семантика на библейските цитати и алюзии и в анализа на съчинението *Проглас към евангелието* (№ 10), в което изкрystalлизират най-значимите послания на Кирило-Методиевата епоха във връзка със създаването на славянската азбука и на първите евангелски преводи. Разкрива смисловата структура на творбата и тълкува отделни възлови стихове, като разглежда и риторическите средства. Чрез паралелите, доразвити в творбите на старобългарските книжовници от IX–X в., авторката очертава единството на Кирило-Методиевата традиция на съдържателно и лексикално равнище. Така Велинова изяснява конструирането на онези смислови ядра, които са специфични за старобългарската литература в тази преломна епоха.

Друга значима тема в публикациите на Велинова са *историческите съчинения*, чието битуване в славянска среда отново е обвързано с насоките на преמודелиране на жанровата система. Самата природа на тези текстове и начинът им на разпространение в разнообразни макросъстави предопределят различни изходни изследователски точки и мотивират многостранния и интердисциплинарен характер на нейните проучвания. Централно място сред тях заема уникалната за нашата книжовност *Манасиева хроника*. Въпреки нестихващия вековен интерес към съчинението, формирал богата научна традиция, Велинова намира перспективна проблематика, организирана около рецепцията на превода в България. От една страна, *Хрониката* се изучава като литературно и книжовно явление, а от друга, е поставена в цялостното културно и духовно пространство на Търновското средище. Жанровата нехомогенност на съчинението обуславя и двата основни аспекта на неговото изучаване: като историографски текст и представител на средновековната небогослужебна поезия.

Структурата на монографията е сполучливо изградена според различните равнища на възприемане на *Хрониката* в българска среда. В началото текстът е ситуиран в неговия най-близък контекст – на ръкописната книга, за да се проследи битуването му на кодикологично равнище. Велинова специално се съсредоточава върху догматичната екзегеза на съчинението, погледната през призмата на филологически, културно-исторически и богословски проблеми. *Хрониката* е съпоставена, макар и в по-общ план, с други византийски исторически текстове, за да се отличи нейната специфика. Тази съпоставка спомага на авторката да впише съчинението на Константин Манасий в културната атмосфера при царстването на Иван Александър и да открие как иновациите във византийската литература пораждаат нови характеристики и на старобългарската. Изтъкнати са същностни промени при трансмисията на творбата в българска среда, където тя влиза в паметници с променена функционалност в сравнение с Византия. Идеята как верското заглушава светското е онагледена с Попфилиповия сборник, в чийто състав комплексът от догматико-катехитични, тълкувателни и историко-апокалиптични текстове създава необходимата система от допълнителни смислови маркери към съдържанието на *Хрониката*. Убедителното обяснение за тази трансформация на гръцката летопис Велинова открива в духа и идеологията на XIV-то столетие.

Хрониката е изследвана и като явление на преводната литература, което не е сведено само до преводаческите похвати, а е обвързано с теоретичните въпроси на старобългарската поезия. Трудът на Велинова безспорно има стойност за изясняване на начините, по които се усвоява византийската поетическа изразност, като изтъква доминиращия стремеж на книжовниците да съхранят общата риторичност на оригинала, водени от виждането си за единство на средновековния текст по отношение на риторическите (прозаични) и стихотворните творби. Така Велинова слага акцента не върху опозицията проза и стих, а върху противопоставянето между простонародното и изисканото, украсеното слово, с което отваря перспективна насока за изследване на старобългарските образци на високата литература. Изложените наблюдения върху някои кръгове лексика са синтезирани спрямо стилистичната диференциация на книжовния език, коментирани са грешките при превода като източник на информация за преводаческата практика в България и е уточнен вероятният гръцки образец.

Разработването на исторически текстове с продуктивни подходи е възобновено в по-късни публикации на Велинова, където се доразгръщат теоретични постановки от монографията за *Манасиевата хроника* (№ 20). Авторката обобщава няколко типични за средновековната ни книжовност процеси в съпоставка с византийската. 1) Засилва се утилитарната страна за сметка на естетическата, като историческите текстове стават мощен дидактичен инструмент. 2) Хроники, несходни по своя стил и език и създадени за различна аудитория, се уеднаквяват функционално, независимо от тяхното йерархическо структуриране с оглед на това колко висок е стилът на техните византийски оригинали, и се издигат като „квазибиблейско” четиво в подредбата на средновековните жанрове. Именно с предназначението им на наративен аналог на Стария завет Велинова аргументира убедително оскъдните писмени библейски свидетели сред южните славяни. 3) Употребата на историческите съчинения през цялото Средновековие се възползва от възможността събития от миналото ни да се впишат в приетата за единствено легитимна история с добавки към текста на преводните хроники. Според оригиналното обяснение на Велинова подобно пренареждане обезсмисля функциите на домашната хроника. Така появата на първата ни оригинална летопис, *Паисиевата история*, изпълнила с ново съдържание средновековния жанров канон, е мотивирана от краха на Ромейското царство. Търсенето на нов ракурс към проявите на историзма води до плодотворни резултати и в анализа на оригинални български текстове от XIV–XVI в. (№ 8). Авторката показва как в радикално изменени социо-културни условия книжовниците от късните столетия прилагат и преобразуват познатите средства, за да вместят и изразят драматичните исторически поврати и техните последици в матриците на библейското мислене и библейските стереотипи или „да впишат“ Църквата в новата ситуация на държавност.

Част от работите на Велинова са посветени на **два важни християнски култа**, маркиращи по различен начин една и съща идея за отношението между светска и духовна власт (№ 13, 16, 17, 18, 19). Имп. Константин Велики играе специална роля и като прототип и образец за владетелската светост, и за формиране на мисловни нагласи и базови матрици в средновековната ни литература. Интерпретацията на Велинова отчита именно многопластовия характер на култа към първия християнски император, като се занимава не толкова с чисто литургическите прояви и творбите за честване на църковната му памет, колкото с други форми на усвояване и модифициране (отразени в епистоларни, летописни, апокрифни и др. текстове и в някои фолклорни феномени). Аргументирано е виждането на Велинова,

че образът на Константин навлиза и се почита официално в българска среда богословски изчистен от реални подробности, като идеологическа и политическа конструкция с поучителни послания към българските владетели за ролята на Църквата и за създаване на благоприятни условия за църковния и духовния живот. Другият, митологически план на активно присъствие на Константин Велики (особено извън средите на елита и двореца), наложен най-вече от апокрифите с историческо съдържание чрез механизма на профетизма и библейските пророчески и месиански мотиви, се открива в представата за мистичната и богоизбрана личност. Именно тази визионерска линия е доразвита и през Възраждането, когато историческият образ на императора е обогатен с допълнителни идейни внушения като спасител на християните.

Темата за литературата с владетелски поуки е продължена от Велинова върху текстовете за друг култ – на св. Амвросий Медиолански, различен по канонична светост. От една страна, са проучени агиографските текстове, като важен акцент е разпознаването на гръцкия оригинал на старобългарското пространно житие. Очертана е съдбата на този превод в ръкописната традиция: свидетели, датирани, текстова история. Бих добавила само, че подробните езикови данни без съмнение подкрепят извода на Велинова за по-късна, преславска преводаческа практика, като например високата честота на композита с *благо-*, *добро-* и производни на *-ице*, появата на *тѣчиѣ*, *томитель*, *вѣдѣ* и др. От друга страна, са разтълкувани от композиционна и семантична гледна точка симптоматични промени при превода и трансмисията на текста, които извеждат начело внушението за силата, авторитета и превъзходството на духовната власт. Затова Велинова вметва житието в общия идеен фон на съчиненията, налагащи образа на благочестивия и премъдрия християнски управник. Безспорна заслуга е издаването на двете славянски версии на житието с различения по познатите преписи. Само бих вметнала, че относителните и отрицателните местоимения следва навсякъде да се изписват слято с частицата *же*.

Допълнителен щрих към широтата на научните интереси на Велинова внасят публикациите ѝ върху други типове съчинения, които представят ***средновековната сръбска литература***. След прецизен анализ на топографията на Светите земи и съпоставката с други произведения в балканската книжнина е мотивирано мнението, че *Описанието на Йерусалим* от Никон Ерусалимец компилира от различни по време и място на написване гръцки източници (№ 4). В теоретичен план са изтъкнати типичните черти на поклонническото описание като жанр в южнославянска среда. Непознатата страна на научната компетентност на Велинова разкрива статията за *Закона за рудниците на Стефан Лазаревич* (№ 26), оценен като сериозен исторически свидетел за епохата изобщо и за рударското дело на Балканите и неговата кодификация. Новобългарският превод с коментар съдържа информация за исторически лица и събития, географски имена и анализ на терминологията (значение, произход, препратки към паралели в лексикографските наръчници и към изследвания на рудодобива през средните векове). Велинова открива и издава фототипно един ранен препис (XV в.) на *Житието на св. Стефан Неманя* (№ 5), който представя пълната версия (досега позната само в един извор), и го определя като междинен етап между ранната (Печки патерик) и преработената редакция (Горечки сборник).

В заключение бих искала специално да изтъкна, че публикациите на Велинова се отличават с ***концептуалност***, ***теоретично осмисляне*** и ***интердисциплинарност***. С приложения динамичен и комплексен подход към литературата като сфера на различни езикови, книжовни и изобщо културни и духовни взаимодействия, Велинова постига проникновено вникване не само в средновековната българска, но и

в балканската писмена култура. Нейните работи откликват на потребността да бъде актуализирана, модернизирана и обогатена литературоведската методология в българската медиевистика. Дори по теми или проблеми, които са обременени от изследователски виждания, Велинова намира оригинален и иновативен поглед и внася към старобългарската книжовност така необходимата перспектива на византистиката и европейската медиевистика.

И така, като имам предвид **голямата научна стойност и иновативния характер** на нейните разработки, убедено предлагам на уважаемите членове на Научното жури и на Факултетния съвет на Факултета по славянски филологии на доц. дфн Вася Велинова да бъде присъдена академичната длъжност „професор“.

проф. д-р Мария Йовчева,
Богословски факултет на СУ

28.07.2016 г.
София